

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-14>
УДК 94(477)''1648/1764''(049.32)

Денис Журавльов

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: d.v.zhuravlev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1194-4619>

ЗВИВИСТИЙ ШЛЯХ КОЛІСНИЦІ КОЗАЦЬКОГО МАРСА

Рецензія на книгу: Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо
Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764.

Київ: Темпора, 2023. 912 с.

Рецензія присвячена огляду великої узагальнювальної монографії О. Сокирка «Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764». Визначено значення цієї праці для сучасної української історіографії та підкреслено її інноваційний характер, що ґрунтується на концепції мілітарної революції М. Робертса, а також на підходах його послідовників і критиків. У рецензії окреслено основні здобутки й дискусійні аспекти дослідження та наголошено на його теоретичній і практичній цінності для вітчизняного читача.

Як цитувати: Журавльов Д. Звивистий шлях колісниць козацького Марса (Рецензія на книгу: Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 245–252. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-14>

How to cite: Zhuravlev D. The Winding Path of the Chariot of the Cossack Mars (Book Review: Sokyrko O. Kozats'kyj Mars: Derzhava ta vijs'ko Kozats'koho Het'manatu v dobu Militarnoi revoliutsii, 1648–1764. Kyiv: Tempora, 2023. 912 s.). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 245–252. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-14> (In Ukrainian)

© Журавльов Д., 2025

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ключові слова: Козацька Україна, Гетьманщина, Військо Запорізьке, мілітарна революція, ранньомодерна історія, армія, артилерія, найманці.

Навряд чи варто доводити сучасному українському читачеві факт актуальності наукових праць, пов'язаних з мілітарною історією України. Попри великий обсяг літератури, присвяченої козацькій добі, необхідність у дотичних до тематики працях, доступних для широкого кола читачів, лише зростає. Важливе місце серед цього чималого кола тем займають питання мілітарного будівництва, формування різних родів військ, допоміжних служб, системи фінансування, поповнення, підготовки кадрів. Саме ці питання знаходяться в центрі уваги нової фундаментальної монографії доктора історичних наук Олексія Сокурка «Козацький Марс. Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764» (Sokyrko 2023).

Дискусії навколо концепції мілітарної революції, еволюції чи навіть контрреволюції (остання — напівжартівливий, але дотепний термін Б. Галя (Hal' 2006) на українських та європейських теренах точаться з 1955 р., коли англійський історик Майкл Робертс увів у науковий обіг термін «military revolution of 1560–1660 pp.» для окреслення всіх військових змін цього періоду (Roberts 1956). Серед українських авторів, що в різний час взяли участь у цих дискусіях чи просто долучилися до обговорення тематики, варто назвати В. Брехуненка, Л. Войтовича, В. Горобця, І. Кондратьєва, С. Леп'явка, В. Маслійчука, В. Мільчева, Ю. Прочка, О. Репана, С. Шаменкова, Т. Чухліба та інших.

Це вже друга спроба автора (Sokyrko 2006) створити велику узагальнювальну працю з історії взаємин Гетьманської держави та війська в козацьку добу. Масштаб авторського задуму цього разу ще більший, він не може не вражати — більше ста років безперервної еволюції, стагнації, деградації, спроб реформування українських мілітарних систем спочатку в межах єдиної козацької держави, а згодом — Правобережного та Лівобережного Гетьманатів (через самий факт набагато довше існування останнього ключова увага непомітно зміщується в його бік).

Перша половина роботи (Sokyrko 2023, 31–592) присвячена дослідженню історії двох основних компонентів збройних сил козацької України XVII–

XVIII ст. — реєстрового війська, найманців (сердюків та компанійців), а також гетьманських надвірних і старшинських приватних військ.

Перші два розділи містять авторську концепцію причин успішності мілітарної системи держави Хмельницького та швидкої деградації реєстрового війська як основної ударної сили козацьких державних утворень у подальшому. Еволюція та деградація мілітарної системи йде пліч-о-пліч з розглядом державної розбудови збройних сил, становими змінами, які зробили козацтво (і насамперед його верхівку, старшину різних рівнів) привілейованою верствою все ще ранньомодерної держави в епоху переходу до модерну, час змін, що привели (або не привели, в нашому випадку) до появи «well-regulated modern state». В жорстокому, аж ніяк не руссоїстському, а радше гоббсівсько-дарвінівському світі виживання і відмирання мілітарних систем цієї доби успіх мали лише ті, хто швидко змінювався і пристосовувався. Серед них, на жаль, зрештою не виявилось Гетьманщини.

Звісно, історія українських найманців (затяжних рот і хоругов, згодом сердюків і компанійців) уже висвітлювалася автором у відомій монографії про «лицарів другого сорту», проте в новій праці було додано низку важливих коректив стосовно незавершеного, а згодом і повернутого назад шляху перетворення найманого ранньомодерного війська на регулярну армію. Важко не погодитися з головним висновком автора — попри те, що Гетьманщина як держава якоюсь мірою стала похідною від військової структури як такої (можна згадати відомий вислів Грушевського про те, що «козацька держава не вилізла зі штабу армії», в тексті О. Сокирка це влучно відбито в назві 1 розділу «Держава, створена на марші» (Sokyрко 2023, 31), війна все ж є похідною від політики, і проти знаменитої максими К. фон Клаузевіца заперечити важко. Війна є продовженням політики, а не навпаки, і тому фінансування власного війська слабким або просто недостатньо дієвим чи життєздатним державним організмом приводить до сумних, але цілком передбачуваних наслідків. На жаль, це стосується не лише XVII–XVIII століть. Промовистим є намагання автора об'єктивно оцінити вплив Московського царства (згодом Російської імперії) на модернізаційні процеси, що стосувалися українського козацького війська, яке так і не перетворилося

на повноцінну регулярну армію. Попри сучасні болісні воєнні реалії, автор підійшов до цього питання як справжній історик, за завітами Тацита — *sine ira et studio*. Тому Москва в даній монографії не є головним і тим більше єдиним або визначальним чинником, що не дала українській мілітарній організації перетворитися з перспективного каченяти на прекрасного лебедя, що марширує в епоху регулярних армій. Проте звісно темі російського впливу на українську мілітарну організацію, визначенню його стратегічних і тактичних моментів приділено чимало уваги.

Історія гетьманського і тим паче старшинських надвірних військ взагалі вкрай рідко опинялась в фокусі уваги українських дослідників. Фактично єдина доступна широкому читачу робота належить перу самого О. Сокирка (Sokyрко 2018). Тому для всіх, хто цікавиться історією «козацьких преторіанців» (Sokyрко 2023, 523), цей 4-й розділ монографії стане справжнім подарунком. Щоправда, ця ось «антична» аналогія козацьких надвірних хоругв і преторіанців виглядає, м'яко кажучи, специфічно — насамперед через яскраво виражену політичну роль останніх у Давньому Римі і відсутність такої в Гетьманщині, гетьманська гвардія якої все ж не породила жодного власного Максиміна Фракійця чи Макріна, рівно як і не звела в могилу жодного Калігулу чи Каракаллу.

Надзвичайно цінним і інформативним є розділ монографії, присвячений «останньому аргументові (*ratio*) козаків» (очевидна аллюзія на «останній аргумент королів») — історії становлення та деградації козацької артилерії (Sokyрко 2023, 593–664). І тут на читача, закоханого в козацьку епоху, також чекає певне розчарування — ні, питання розкрите чудово, наскільки це можливо на основі писемних і речових джерел, доступних сучасному українському досліднику, добре обізаному з історією ранньомодерної європейської артилерії. Справа радше в тому, що артилерія як найдорожчий, найскладніший доступний ранньомодерному правителю рід військ (дорожчим міг бути хіба що військово-морський флот) була гарним індикатором успішності чи неуспішності практично всіх тенденцій, пов'язаних з трендами мілітарної революції. Саме успіхи османської чи російської влади в справі організації влас-

ного не лише артилерійського парку, але й артилерії як складної системи підготовки кадрів, логістики, забезпечення тощо, стали ключовими на певних етапах історії Османської імперії чи Московської держави (а згодом і Російської імперії). На жаль, українська козацька артилерія навіть у краді для себе часи не могла похвалитися такими успіхами, попри розуміння більшістю козацьких державних діячів її потенціалу та значення, про що автор чесно й відверто повідав читачеві. Причини лежать на поверхні — слабша порівняно з Західною Європою урбанізованість регіону, обмежені фінансові можливості Гетьманщини, проблеми з власною металургійною базою, накладені на загалом пізніше формування тут *well-regulated state* (останнє вдалося в повному обсязі лише великим імперіям, і то з нюансами). Свою роль зіграли і рестрикційні заходи російського уряду щодо розвитку козацької артилерії (Sokyrko 2023, 663). Надзвичайно цінними є узагальнені О. Сокирко архівні та музейні дані щодо кількісного та якісного складу артилерії, її забезпечення порохом та боєприпасами, обслуговування, підготовки кадрів.

Найменшим за обсягом є розділ монографії, присвячений фортифікаціям Гетьманщини (Sokyrko 2023, 665–700). Зважаючи на його підзаголовок, — «фортифікаційно-оборонні стратегії в Козацькому Гетьманаті», — це має свою логіку. Висвітлити особливості всіх сотень укріплених міст, замків, замочків тощо, котрі будувалися, перебудовувалися, використовувалися в обороні протягом більше ста років, в межах одного розділу в принципі неможливо. Тим паче, що фортифікаційна справа України цього періоду демонструє колосальну мішанину нових трендів та підходів до будівництва та експлуатації укріплень із тими, що були нормою за багато сотень років до ранньомодерної епохи. Надавши загальну характеристику європейським процесам та українським особливостям фортифікації епохи, автор побіжно розглянув історію фортифікації чотирьох гетьманських столиць (Чигирин, Гадяч, Батурина та Глухова), кількох значних полкових міст, що посідали важливе місце в системі оборони Гетьманщини (Київ, Чернігів, Переяслав, Полтави тощо), а також декілька сторінок присвячені побудові (але не функціонуванню) Української лінії (Sokyrko 2023, 694–697). Помітна диспропорція між ліво- і правобережними укріпленими містами та замками,

що опинились у фокусі авторської уваги, легко пояснюється кращим висвітленням історії перших в писемних джерелах (хоча автор подекуди й використовує для свого розділу дані археології).

Дещо «сумна та невесела», за словами класика, картина вимальовується після прочитання наступного розділу, присвяченого системі підготовки, освіти та військовій літературі козацької доби (Sokyrko 2023, 701–752). Автор нещадно розбиває надії вітчизняних міфологів та міфолобів знайти тут інформацію про загадкові «школи джур на Запорізькій Січі» або підтвердити свої уявлення про Івана Сірка, який «читає лекції в Сорбонні» здивованим європейцям. Натомість тут є чимало цікавої інформації про річпосполитські трактати з військової підготовки епохи Ренесансу та бароко, дані про початок військової освіти в Московській державі, що прямо вплинула на ситуацію з військовою освітою в Україні. Загалом розділ виглядає трохи несподівано (особливо на фоні відсутності, наприклад, розділу про військову економіку, що, правда, одразу анонсовано автором у вступі), але цікаво і оригінально.

Дещо спірним, але загалом зрозумілим і прийнятним є виокремлення в окремий розділ аналізу спроб модернізації козацької військової системи останнім гетьманом — К. Розумовським (Sokyrko 2023, 753–843). Мова йде про зміни в організації та підготовці війська, «прапорову», «мундирну», «артилерійську» реформи тощо, а також про нереалізовані плани гетьманського уряду в військовій сфері.

Загалом вітчизняний читач отримав не просто величезну, ошатно видану та щедро і з любов'ю ілюстровану роботу (яку можна сміливо радити фаховим історикам-ранньомодерникам та спеціалістам з мілітарної історії, студентам, школярам, всім нефахівцям, які цікавляться цією тематикою), але й амбітну спробу узагальнення величезного матеріалу, нове слово в українській військово-історичній літературі. Звісно, суперечки про ступінь «революційності» чи «контрреволюційності» української військової справи Ранньомодерного часу, межі, причини успіхів та невдач військового будівництва в Гетьманщині XVII–XVIII ст. будуть тривати й надалі, як не «закрили тему» для своїх читачів і подальших критиків визначні праці К. фон Клаузевіца чи Д. Фуллера, А. Мехена чи Г. Дельбрюка або Б. Ліддел Гарта чи того

ж таки М. Робертса. Проте будь-яка праця, тим більше така масштабна і, на нашу думку, успішна, як ця монографія О. Сокирка, є важливою віхою на шляху нашого кращого розуміння того, на жаль, безкінечного шляху, яким котилася і котиться вогняна колісниця невмирущого бога війни.

Список літератури / References

Hal' B. O. «Lytsari druhoho sortu»: dekil'ka notatok do istorii «militarnoi kontrrevoliutsii» // *Sicheslavs'kuj al'manakh*. Вуп. 2. Dnipropetrovs'k: NHU, 2006. S. 171–174. (In Ukrainian)

Галь Б. О. «Лицарі другого сорту»: декілька нотаток до історії «мілітарної контрреволюції» // *Січеславський альманах*. Вип. 2. Дніпропетровськ: НГУ, 2006. С. 171-174.

Roberts M. *The Military Revolution, 1560–1660: An Inaugural Lecture Delivered Before the Queen's University of Belfast*. Belfast: M. Boyd, 1956. 32 p.

Sokyрко O. Na varti bulavy. Nadvirni vijs'ka ukrains'kykh het'maniv seredyny XVII – druhoi polovyny XVIII st. Kyiv: Tempora, 2018. 184 s. (In Ukrainian)

Сокирко О. На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII – другої половини XVIII ст. Київ: Темпора, 2018. 184 с.

Sokyрко O. Lytsari druhoho sortu. Najmane vijs'ko Livoberezhnoi Het'manschyny 1669–1726 rr. Kyiv: Tempora, 2006. 279 s. (In Ukrainian)

Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. Київ: Темпора, 2006. 279 с.

Sokyрко O. Kozats'kuj Mars: Derzhava ta vijs'ko Kozats'koho Het'manatu v dobu Militarnoi revoliutsii, 1648–1764. Kyiv: Tempora, 2023. 912 s. (In Ukrainian)

Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с.

Denys Zhuravlev

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: d.v.zhuravlev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1194-4619>

THE WINDING PATH OF THE CHARIOT OF THE COSSACK MARS

Book Review: Sokyрко O. Kozats'kyj Mars: Derzhava ta vijs'ko Kozats'koho
Het'manatu v dobu Militarnoi revoliutsii, 1648–1764.

Kyiv: Tempora, 2023. 912 s.

The author reviews the large comprehensive monograph by O. Sokyрко «Cossack Mars. The State and Army of the Cossack Hetmanate during the Military Revolution, 1648–1764». The significance of that work in the contemporary Ukrainian historiography is determined, its innovative character, as based on the military revolution concept by M. Roberts together with his followers and critics, is emphasized, the merits and controversies are noted, and the theoretical and practical benefits for the domestic reader are highlighted.

Keywords: Cossack Ukraine, Hetmanate, Zaporizhian Host, military revolution, early-modern history, army, artillery, mercenaries.

Дата першого надходження статті до видання: 02.09.2025.

Date of the article's initial submission to the Journal: 02.09.2025.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.11.2025.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 09.11.2025.

Дата публікації: 30.12.2025.

Date of publication: 30.12.2025.